

STUDIER AV GRÄSHOPPSÅNGARE VID KVISMAREN 1961 - 1966

av

Lars Gotborn

Det är inte av en slump, att gräshoppsångaren (*Locustella naevia*) har valts till Föreningen Kvismare Fågelstations symbol. Alltsedan verksamhetens början 1961 har ett särskilt intresse ägnats åt denna art. Då var forskningen knappast riktad mot några speciella problem, utan bestod mest i kartläggning av förekomsten och ringmärkning. Senare har arbetet främst inriktats på att finna svaren på följande frågor.

- 1) Vilka biotopkrav har gräshoppsångaren?
- 2) Är de gräshoppsångare, som uppträder vid Kvismaren, i allmänhet tillfälliga besökare eller tillhör de en där häckande population?
- 3) Om det senare alternativet i ovanstående fråga är det korrekta, besätter då individerna samma revir år från år i den mån de återvänder?
- 4) Förekommer det att individerna under häckningstiden företar några längre förflyttningar inom området, exempelvis vid sökandet efter ett ledigt eller lämpligare revir?

Att korrekt och fullständigt besvara dessa fyra frågor på grundval av hittills vunna erfarenheter låter sig knappast göras, men många värdefulla rön har dock gjorts.

I n v a n d r i n g o c h n u v a r a n d e f ö r e k o m s t

Innan redogörelsen för undersökningen lämnas, bör en hastig återblick på gräshoppsångarens historia vid Kvismaren lämnas. Liksom för landet i övrigt är förekomsten där huvudsakligen begränsad till de senaste årtiondena. Genom att Kvismarområdet under 1920- och 1930-talen hölls under intensiv bevakning av ERIK ROSENBERG, är gräshoppsångarens invandring där väl känd.

Den första observationen gjordes 27 juli 1930. Vid en slåtteräng på Ökna sjöland eller Fräknabottnen, som området numera oftast kallas, hade en pojke från trakten, HOLGER VIBERG, hört en egendomlig fågel, som han inte kände till. ERIK ROSENBERG kontaktades och kunde bestämma den till gräshoppsångare. Det var en hane, som sågs uppvakta en hona i en videbuske. Det skulle dock dröja många år innan någon säker häckning kunde konstateras.

Under hela 1930- och 1940-talen var gräshoppsångaren en sällsynt gäst vid Kvismaren. Den var inte ens årsviss, men i gengäld uppenbarade sig vissa år två eller tre sjungande exemplar. De flesta hördes på Fräknabottnen eller vid "Väst-ra kröken", den sydligaste delen av Västra Kvismaren.

1953 konstaterades häckning för första gången, men gräshoppsångaren förekom

fortfarande mycket sparsamt och inte förrän 1957 skulle någon märkbar förändring i antalet observerade exemplar inträffa. Då hördes 11 eller 12 hannar sjunga under en enda natt, medan det under hela föregående år endast observerats 3. Denna ökning var inte begränsad till Kvismaren, utan var märkbar på många håll i södra och mellersta Sverige. Sedan fågelstationens tillkomst 1961 har antalet iakttagna exemplar rört sig om 40 - 50 per år. Man bör dock betänka, att de 11 - 12 ex. som observerades 1957 hördes sjunga under en och samma natt. Det är nu i mitten av 1960-talet inte ofta, som ett större antal hörs vid ett och samma tillfälle.

De höga årssiffrorna på senare år grundar sig dels på ringmärkningsresultaten, dels på flera veckors exkurrerande inom området. Den ökning som tycks ha skett under senare år är troligtvis skenbar eller åtminstone inte alls så kraftig som antalet årligen observerade exemplar antyder, utan kan säkerligen till största delen förklaras av den intensifierade bevakning, som området utsätts för efter fågelstationens tillkomst.

Under sommaren 1966 konstaterades häckning för andra gången. Längs Fornskinns-mossens norra kant observerades i mitten av juli nyss flygga ungar.

B i o t o p v a l

Vid Kvismaren har gräshoppsångare hörts sjunga i snart sagt alla biotoper, som hör jordbrukslandskapet och slättsjön till. Observationer har gjorts i diken bevuxna med vass (*Phragmites communis*), i nässelsnår (*Urtica dioica*), bland älggräs (*Filipendula ulmaria*), i videbuskar (*Salix*), på outnyttjade betesmarker, i fotshög brodd på åkrarna, i nyponbuskar (*Rosa*), på enbuskmarker (*Juniperus communis*), ja till och med i snår av förvildade körsbär (*Prunus cerasus*).

Att på grund av dessa mycket skiftande val av sångplatser påstå, att gräshoppsångaren inte är särskilt nogräknad vad valet av biotop beträffar, är förhastat. Betraktar man kartan (fig.1) där märkplatserna är inprickade, finner man, att de flesta gräshoppsångarna fångats i sydvästra och västra delarna av V.Kvismaren. I de östra delarna av denna sjö är antalet betydligt färre och runt Ö. Kvismaren har knappast några märkts bortsett från ett fåtal i ett litet område sydost om Öby kulle.

Man kan naturligtvis tänka sig, att orsaken till att nästan alla gräshoppsångare märkts inom dessa områden är, att fångsten har bedrivits intensivare där än annorstädes. Denna hypotes är dock högst osannolikt. Knappast någon del av Kvismaren är så besvärlig att nå som Fräknabottnen, som den nordvästra delen av V. Kvismaren kallas. På vägen dit passerar ringmärkaren vanligen områden, som vid en första anblick verkar vara lika lämpliga uppehållsplatser för gräshoppsångare, men där mera sällan några låter höra sig. Med tanke på besöksfrekvensen av ringmärkare borde alltså Fräknabottnen snarast vara missgynnad. Troligare är, att detta område utgör något av en favoritbiotop för gräshoppsångarna och att de verkligen är talrikare här än på andra lokaler.

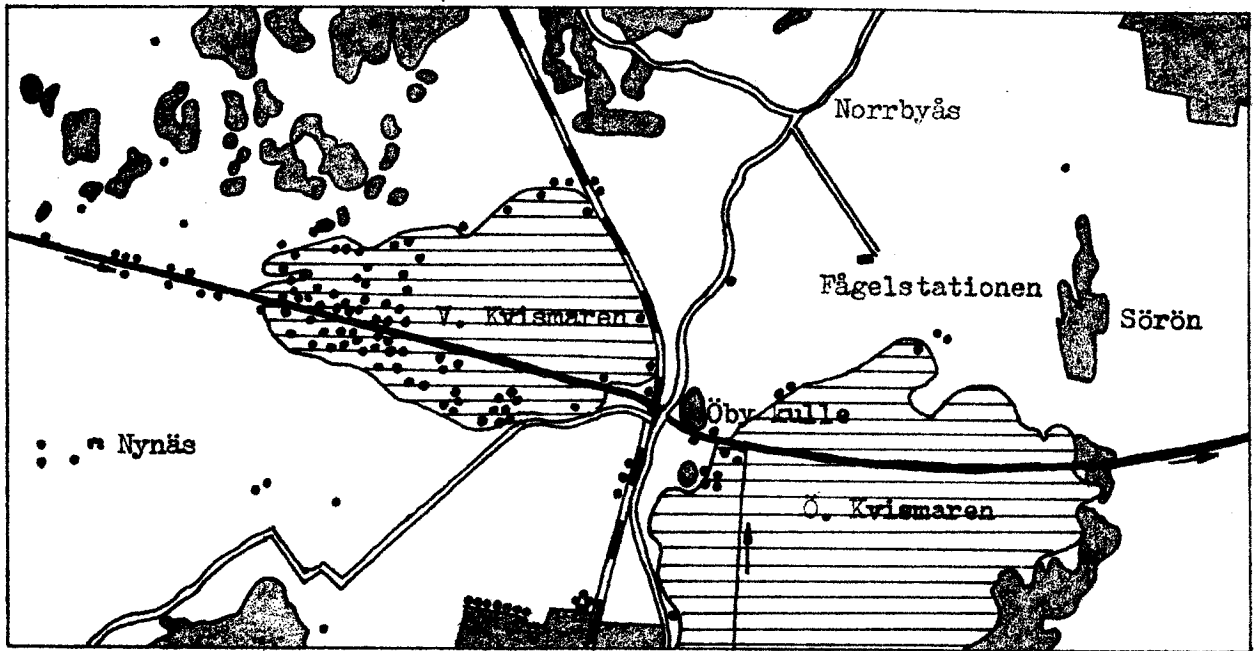

Fig. 1. Schematisk karta över centrala Kvismardalen. Skuggade partier markerar skogsmark, vågrätt streckade är f. d. Ö. och V. Kvismaren och vita områden åkrar och betesmark. Viktigare vägar och den nedlagda järnvägen är utritade. Kartan visar märkplatser för 133 gräshoppsångare, fångade 1961-1966. Varje punkt markerar ett exemplar. Skala 1:50000.

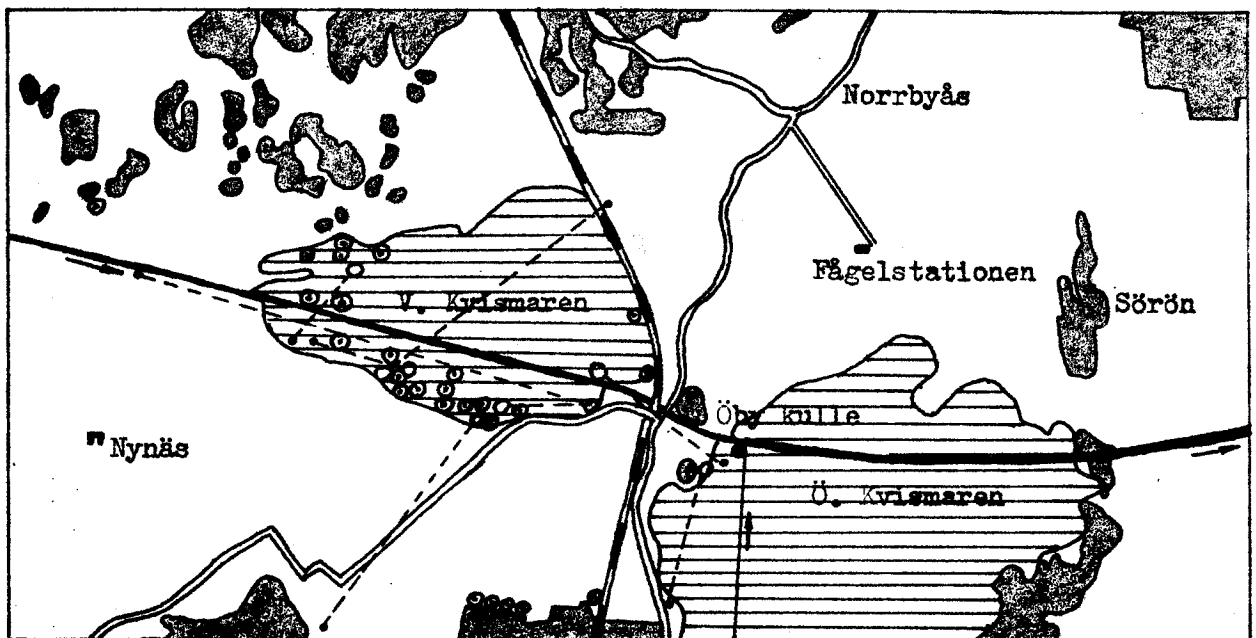

Fig. 2. Karta visande kontroller av gräshoppsångare utförda 1963-1966. Punkter markerar märkplatser och cirklar kontrollplatser. En cirkel med en punkt betyder att kontrollen utfördes på eller nära märkplatsen. Beträffande förklaringar till kartan, se under fig. 1.

Beträffande området söder om kanalen skulle förhållandena kunna vara annorlunda. Landsvägen passerar här helt nära sjön, som alltså bekvämt kan nås med bil. Ofta brukar ringmärkningsturerna också utgå från "Västra kröken", som platsen kallas där vägen viker av mot sydväst (se fig.1). Det är alltså möjligt, att det stora antalet ringmärkta exemplar här till viss del beror på att stationspersonalen ofta besöker området eller passerar det under vandringar runt sjön. Detta är dock troligen endast en bidragande orsak. Om det inte vore så, att man vanligtvis hörde gräshoppsångare just här, skulle säkerligen en lämpligare utgångspunkt för de nattliga ringmärkningsturerna ha valts.

De marker, där de flesta gräshoppsångarna fångats, består till största delen av gamla slätterängar, som inte utnyttjats under de senaste årtiondena. En mindre del av området på södra sidan kanalen används numera som betesmark. Under år med normal vårflod brukar dessa delar av Kvismaren stå helt under vatten, men under senare delen av maj och början av juni, då det största antalet gräshoppsångare brukar höras, har vattnet i allmänhet helt dragit sig tillbaka. Området behåller dock sin karaktär av sankäng hela sommaren igenom.

Örtfloran domineras kraftigt av gräsen. Den förhärskande arten är tuvtåteln (*Deschampsia caespitosa*). Den bildar här ordentliga tuvor, som är drygt knähöga och som gör området besvärligt att genomströva. När gräset fram mot högsommaren är fullvuxet, bildas en nästan manshög "savann". Inom torrare områden ersätts tuvtåteln delvis av rörflen (*Phalaris arundinacea*) och ängskavle (*Alopecurus pratensis*). De två senare gräsen tycks inte uppskattas av gräshoppsångarna och det är mera sällan man hör några sjunga i sådana bestånd. Här och var finns bestånd av älggräs. Där mulljorden blottats genom grävningar av diken eller rensning av kanalen, bildas ofta yppiga bestånd av mjölkört (*Chamaenerium angustifolium*) och hallon (*Rubus idaeus*) och någon gång nässlor. Starr (*Carex*), jättegröe (*Glyceria maxima*) och kaveldun (*Typha*), som föredrar något fuktigare ståndorter, förekommer mera sparsamt. Vass saknas nästan helt, men bildar stora sammanhängande fält ut mot sjöns centrum. Buskvegetationen domineras av olika salixarter. Vissa buskage kan nå en imponerande storlek, medan andra är obetydliga och döljs av gräset fram mot sommaren. Träd förekommer endast sparsamt och huvudsakligen på kanalbanken. Genom de då och då återkommande rensningarna av kanalen förhindras de dock att nå någon mera betydande storlek. De arter, som förekommer mest är björk (*Betula*) och asp (*Populus tremula*).

I de östra delarna av Västra Kvismaren samt runt större delen av Östra Kvismaren finns områden, som vid en första anblick förefaller vara lämpliga tillhåll för gräshoppsångare. Observationerna där är dock relativt fåtaliga och antalet ringmärkta exemplar är ringa jämfört med vad som fångats på de tidigare beskrivna lokalerna. Ser man litet närmare på vegetationen, så finner man en del betydande skillnader. Dels är området mellan vassen och åkrarna betydligt smalare här än på Fräknabotten, dels är det betydligt fuktigare. Detta medför, att örtfloran ofta

domineras av helt andra arter. På de fuktigare områdena är jättegröe oftast den förhärskande arten med inslag av åtskilliga starrarter samt kavelkun. På något torrare mark ersätts kavelkun och jättegröe ofta av rörflen, medan inslaget av starr fortfarande kan vara betydande. Videbuskagen är i dessa delar av Kvismaren fåtaligare och kan på sina håll saknas nästan helt. Här och var förekommer också ett ganska intensivt bete, vilket bidrar till att hålla vegetationen nere. Det är troligt, att gräshoppsångaren helst vill ha en biotop, där höga och relativt mjuka, tuvbildande gräs dominerar. Några sådana lokaler finns dock knappast runt Ö. Kvismaren bortsett från ett begränsat område sydost om Öby kulle på södra sidan av Kvismare kanal nära den s.k. Ormkullen. Där påminner vegetationen starkt om den som är förhärskande på Fräknabottnen. Varje år brukar man också höra en eller två hannor sjunga på denna lokal.

Förutom på sankängarna runt sjöarna observeras då och då gräshoppsångare på lokaler, där de enligt gängse uppfattning inte hör hemma. Bortsett från skog eller skogsdungar finns det knappast någon biotop vid Kvismaren, som inte godtas som en mera tillfällig uppehållsort. Som exempel kan nämnas, att fågeln som märktes på den plats, som är utmärkt längst upp i vänstra delen på kartan i fig. 1, satt i en nyponbuske i ett stenröse mitt ute på en åker. Andra har fångats i hallonrår på steniga enbuskmarker väster om Nynäs och ett par exemplar har tagits på nässelbevuxna ladugårdsbackar. I norra delen av Östra Kvismaren märktes två gräshoppsångare, som uppehöll sig i ett dike igenvuxet med vass. På liknande lokaler har observationer gjorts vid flera tillfällen i Västra Kvismaren. Till och med mitt ute på åkrarna har de hörts sitta och sjunga, främst på försommaren då säden endast varit fotshög. Som regel uppehåller de sig endast en kort tid på sådana platser, vilket tyder på att det är fråga om rastande eller kringströvande exemplar.

S å n g p l a t s e r

När man fångar sjungande gräshoppsångare, visar det sig ofta, att de har en speciell sångplats i reviret, som de inte gärna lämnar ens när de blir störda. Vanligen är det en växt, som utseendemässigt avviker kraftigt från den art, som dominerar vegetationen.

För det mesta väljer gräshoppsångaren en videbuske till sångplats. Ibland ser man den sitta och sjunga någon meter över marken, i de större buskagen undantagsvis upp till mellan tre och fyra meter. Någon gång kan det verka, som den sitter direkt i gräset på sankängarna, men vanligtvis befinner den sig då i en videbuske, som helt döljs av örtfloran. Finns det ingen videbuske inom reviret, kan sångplatsen vara belägen i älggräs, strätta (*Angelica silvestris*), hundkäs (*Anthriscus silvestris*), mjölkört brännässla eller hallon eller kanske ännu hellre i fjolårsståndare av dessa arter. Om inte heller några större örter finns att tillgå, får gräshoppsångaren nöja sig med att sitta direkt i gräset, oftast där detta är som högst och kraftigast.

Förkärleken till utseendemässigt avvikande växter kan utnyttjas vid fångst. Om man i en stereotyp terräng, t.ex. åker- eller ängsmark utan videbuskar, placerar en större gren av vide, sätter sig gräshoppsångaren snart i denna. På så sätt kan man dirigera fågeln till fångstnätet.

A n k o m s t t i d e r

Gräshoppsångarna anländer till Kvismaren i mitten och slutet av maj. Den tidigaste noteringen i fågelstationens dagbok är den 16 maj 1964, då tre exemplar hördes sjunga i Västra Kvismaren. Tre år har de första observationerna antecknats från den 19 maj, medan den första iakttagelsen 1961 gjordes så sent som den 26 maj. Det är dock troligt, att några individer kan ha anlånt tidigare, även om inga iakttagelser har gjorts. Bevakningen av området brukar nämligen inte vara särskilt intensiv under denna tid på året. Det största antalet sjungande hannar brukar höras i början av juni. Enstaka individer hörs sommaren igenom ända in i augusti.

F å n g s t m e t o d e r

Samtliga gräshoppsångare, som ringmärkts vid stationen, har fångats med nät. Under det första verksamhetsåret användes en nättyp med 18 mm:s maskstorlek. Det visade sig emellertid, att detta var i största laget vid fångst av sångare. Alltför många flög rakt genom näten utan att fastna, vilket också återspeglas i ringmärkningsresultatet. Till följande år anskaffades två nät av storleken 6 m x 2 m med 15 mm:s maskor. Dessa visade sig vara alldeles utmärkta, inte bara vid fångst av gräshoppsångare, utan även för övriga småfåglar. Detta har medfört en kraftig ökning framför allt av antalet märkta sävsångare (*Acrocephalus schoenobaenus*), rörsångare (*A. scirpaceus*) och lövsångare (*Phylloscopus trochilus*).

Med undantag av sju exemplar har samtliga gräshoppsångare, som fångats vid stationen varit sjungande hanar. När sångarna är nyanlända, brukar de ofta vara svårfångade. De flyttar sig inom reviret och tystnar lätt om de blir störda. Ibland sätter de sig flera meter uppe i buskagen och blir på så sätt nästan omöjliga att få tag på.

När de blivit mera hemmastadda och valt ut sin favoritsångplats, brukar fångsten gå lätt och vara snabbt undanstökad. Den går till på så sätt, att man försiktigt närmar sig den sjungande fågeln för att kunna fastställa exakt var den sitter. I allmänhet fortsätter den med sitt musicerande ända tills man är någon meter från den. Fågeln brukar då vanligen flytta sig och sitta och sjunga några tiotal meter bort. Nätet placeras då lämpligen mellan den ursprungliga och den nya sångplatsen ungefär en meter från favoritbusken. En person brukar gömma sig vid nätet för att kunna hålla det under uppsikt. Den andre, man brukar oftast vara två, avlägsnar sig. Detta kan ibland vara tillräckligt, för att fågeln skall försöka flyga tillbaka och därvid fastna. Ofta får man dock driva fågeln försiktigt,

för att den skall flyga i nätet. Hela fångstproceduren inklusive ringmärkning brukar vara avklarad på mindre än en kvart. Sedan man släppt fågeln, brukar den vanligen börja sjunga, innan man hunnit ta ner nätet. Det är sällan, som man överhuvud taget inte hör något av den, innan man kommit utom hörhåll.

F å n g s t r e s u l t a t

Sedan verksamheten påbörjades 1961 har antalet årligen märkta gräshoppsångare växlat en hel del. Första årets låga siffra, 6 exemplar, berodde troligen mest på att personalen inte hade någon erfarenhet av fångsten och att olämpliga nättyper användes. Sedan bättre nät anskaffats, steg siffran året därpå till 16, för att 1963 nå den högsta noteringen hittills, 38 exemplar.

Detta år påbörjades fångsten redan omkring den 20 maj och ansågs i det närmaste avslutad i början av juni. Senare denna månad gjordes emellertid nya fångstförsök, varvid ytterligare ungefär 10 exemplar kunde märkas. Även om fångsten bedrevs något intensivare än andra år, finns det fler tecken än den höga märksiffran, som tyder på att gräshoppsångaren var ovanligt talrik 1963. Bl.a. hördes natten till den 23 maj 17 sjungande hannar runt Västra Kvismaren, varav 9 infångades. Båda dessa siffror är de högsta, som noterats hittills.

Åren 1964 - 1966 har ungefär lika många exemplar hörts varje vår och de skillnader, som märksiffrorna uppvisar, beror säkerligen på hur stor energi, som lagts ner på fångsten.

I tabell 1 redovisas bland annat antalet märkta exemplar åren 1961 - 1966.

Tabell 1. Antalet ringmärkta gräshoppsångare (*Locustella naevia*) vid Kvismaren 1961 - 1966 samt antalet kontrollerade individer av resp. års märkningar.

Märkår	Antal nymärkta	K o n t r o l l å r					
		1961	1962	1963	1964	1965	1966
1961	6						
1962	16			1			
1963	38			5	2	2	1
1964	22				5	3	2
1965	29					5	2
1966	30						6

Av de 141 gräshoppsångare, som hittills ringmärkts, har 134 varit sjungande hannar. Bland de övriga sju var fyraungfåglar, som fångades 1966. Tre av dessa var nyss flygga och måste ha kläckts på fångstplatsen, en buskrad längs Fornskinns mossens norra kant. Vid ett enda tillfälle har förutom ett sjungande exemplar ytterligare ett exemplar fastnat i nätet. Det var troligen en hona i par med den sjungande hanen. De återstående två har fångats mer eller mindre av misstag i samband med småfågelfångst.

De allra flesta gräshoppsångarna har fångats i månadsskiftet maj - juni. Under de år verksamheten pågått har sammanlagt 60 ex. ringmärkts i maj, 72 ex.

i juni, 8 ex. i juli (varav 4 ungfåglar) och 1 ex. i början av september.

K o n t r o l l e r

Under det år, som studierna av gräshoppsångare har pågått, har glädjande många kontroller gjorts vid fågelstationen. De två första åren kontrollerades inga, men den 23 maj 1963 blev en stor dag för fågelstationspersonalen. Då fångades nämligen för första gången en gräshoppsångare, som märkts föregående säsong. Förutom denna kontrollerades detta år fem exemplar endast en kort tid efter märkningen. De följande åren skulle komma att ge flera och intressantare fynd. Bland dessa bör framhållas att ett exemplar, som märktes 1963 på Fräknabottnen, fångades både 1965 och 1966 på exakt samma plats.

Sammanlagt har 44 kontroller gjorts. Detta kan synas stämma dåligt med det antal, som redovisas i tabell 1 (34 stycken). Detta beror på, att i denna anges antalet kontrollerade individer, men flera av dessa har fångats flera gånger, ett exemplar inte mindre än vid fyra tillfällen under samma sommar. På kartan i fig. 2 har markerats 35 kontroller. Detta har sin förklaring i att om en fågel fångats flera gånger, har det i allmänhet skett på samma lokal och markeras därför endast en gång.

Av tabellen framgår, att åtta kontroller har gjorts ett år, fyra två år och en tre år efter märkningen. Åtta av dessa har gjorts på eller nära märkplatsen, medan fem har utförts på avstånd, som varierar från 600 meter upp till nästan två kilometer från denna.

Betraktar man kartan i fig. 2, finner man, att nästan alla förflyttningar har skett in mot områden, vilka har en biotop, som ur mänsklig synpunkt förefaller att vara mest begärlig för gräshoppsångare. Märkningarna har i några fall skett på sådana lokaler, där man inte bör vänta sig, att gräshoppsångare skall vistas någon längre tid, såsom i torra buskmarker, på åkrar eller betesmarker. Detta tyder på, att dessa lokaler inte är särskilt eftertraktade utan överges och förflyttning sker in mot sankängarna i Västra Kvismaren. Det finns dock en observation, som inte passar riktigt in i bilden. Den 27 maj 1965 märktes en gräshoppsångare 1,5 kilometer norr om Nynäs. Den satt i ett buskage, som växte längs en gammal stenvägg. Undervegetationen bestod huvudsakligen av nässlor och hallon. Nästan precis ett år senare kontrollerades fågeln på exakt samma plats.

De individer, som kontrollerats endast en kort tid efter märkningen, har i allmänhet inte förflyttat sig alls eller endast en kort sträcka. Det finns dock ett intressant undantag. Det är den gräshoppsångare, som den 13 juni 1966 märktes cirka en kilometer norr om Nynäs, där den satt och sjöng i ett snår av nässlor och hallon samt vinterståndare av mjölkört. Den 15 juli kontrollerades den tre kilometer ostsydost om märkplatsen. Den hade då sin sångplats i ett litet "vide-träd" ungefär tre meter över marken. Undervegetationen bestod huvudsakligen av ängskavle, vilket inte brukar vara uppskattat av gräshoppsångare. Att den inte

heller trivdes framgår av att den tio dagar senare åter fångades ungefär 700 meter väster ut nära "Västra kröken" i samband med småfågelfångst.

S a m m a n f a t t n i n g

- 1) Vid val av biotop är gräshoppsångaren ganska nogräknad. Helst uppehåller den sig på sankängar med en yppig örtvegetation. Mest omtyckta tycks fuktiga områden beväxna med tuvtåtel och med inslag av större örter såsom älggräs och nässlor samt arhallon att vara. Gräs av styvare typ, såsom ängskavle, eller starr tycks ej uppskattas i samma grad. Lokaler av typ torra backar, åkrar eller vassfyllda diken är oftast tillfälliga och överges i allmänhet snart under sökandet efter en bättre biotop.
- 2) De flesta gräshoppsångare, som uppträder vid Kvismaren, är säkerligen häckande. Visserligen är de konstaterade häckningarna få, men med tanke på det stora antal individer, som varje år uppträder, är det troligt, att åtskilliga par häckar varje år.
- 3) De individer, som ett år har haft ett revir i en lämplig biotop, besätter i allmänhet detta år efter år i den mån de återvänder. Har de däremot haft revir i en sämre biotop, överger de gärna detta och söker sig in mot de mera uppskattade markerna i Västra Kvismaren.
- 4) Också under häckningstiden förekommer det, att individer, som troligen är o-pariga, företar vandringar inom området. Även dessa sker målmedvetet från sämre till bättre biotoper. Fåglar, som troligen är nyanlända, kan höras sjunga på lokaler, som knappast kan anses vara normala uppehållsplatser för gräshoppsångare. Att dessa endast är tillfälliga, framgår av att fåglarna i allmänhet endast hörs sjunga där under en eller ett par nätter.

Studierna av gräshoppsångare kommer att fortsätta även under de närmaste åren. Biotopstudierna kommer att intensifieras, genom att växtsociologiska undersökningar skall utföras. Ringmärkning av exemplar, som sitter och sjunger i områdets utkanter, skall ske i större utsträckning än hittills. Dessa kan nämligen ge intressanta upplysningar om gräshoppsångarnas vandringar inom området.